

KS. JÓZEF KUDASIEWICZ

„JERUZALEM DEPTANA BĘDZIE PRZEZ POGAN...”
(Łk 21, 20-24)

Temat winy i kary Jeruzalem zajmuje poczesne miejsce w teologii Łukasza (13, 34 n.; 19, 41-44; 23, 27-31). Klasycznym pod tym względem tekstem jest fragment mowy eschatologicznej Jezusa w redakcji trzeciego ewangelisty (21, 20-24). Nasamprzód zostanie omówiony problem źródeł, z jakich korzystał Łukasz w opracowaniu tego fragmentu mowy eschatologicznej (I), następnie zbadamy wkład redakcyjny trzeciego ewangelisty (II), w końcu dopiero przedstawimy teologię winy i kary świętego miasta Jeruzalem (III).

I'

Spustoszenie Jeruzalem i deptanie jej przez pogan umieszcza ewangelista w trzeciej części mowy eschatologicznej (21, 20-36) poświęconej wydarzeniom ostatecznym. Opis winy i kary Jeruzalem otwiera właśnie tę część. Aby poznać źródła opisu Łukaszowego, należy go zestawić z opisem Marka, którego Łukasz znał.

Mk 13

w. 14 a. A gdy ujrzycie ohydę spustoszenia (ἐρήμωσις) zalegającą tam, gdzie być nie powinna. Kto czyta niech rozumie.

b. Wtedy ci, którzy będą w Judei, niech uciekają w góry.

w. 15. Kto będzie na dachu, niech nie schodzi i wchodzi do domu, żeby coś zabrać.

Łk 21

w. 20. A gdy ujrzycie Jerozolimę otoczoną przez wojska, wtedy wiedzcie, że jej spustoszenie (ἐρήμωσις) jest bliskie.

w. 21 a. Wtedy ci, którzy będą w Judei, niech uciekają w góry.

b. Którzy będą pośrodku niej (ἐν μέσῳ αὐτῆς), niech wychodzą, a ci, którzy będą po wsiach, niech do niej (εἰς αὐτήν) nie wchodzi.

w. 24. i polegną od miecza i zapędzeni zostaną w niewolę między wszystkie narody. A Jeruzalem będzie deptana przez pogan, aż się wypełnią czasy pogan.

Porównując tekst Łukasza z tekstem Marka widać szereg elementów wspólnych, a nawet identycznych. Obydwa teksty zaczynają się tą samą frazą: ὅταν δὲ ἴδητε (Mk 13, 14a — Łk 21, 20a), w tych samych wierszach występuje u obydwóch rzeczownik ἐρήμωσις, a fragmenty Mk 13,

14b i Łk 21, 21a są identyczne. Obok tych zbieżności są jednak zasadnicze różnice: Markową „ohydę spustoszenia” (τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως — w. 14) świętego miejsca (Dn 9, 27) zamienia Łukasz na oblężenie i spustoszenie Jeruzalem (Łk 21, 20); następnie we fragmencie 21, 22b przedredagowuje całkowicie Mk 13, 15, nawiązując wyraźnie do w. 20, tj. do oblężenia i spustoszenia Jeruzalem, przez to właśnie w. 21a, który jest paralelny do Mk 13, 14b, przerywa jedność literacką i tematyczną relacji Łukasza, wreszcie w. 24 jest wyłącznie Łukaszowy. Opisuje on w nim tragedię świętego miasta¹. Element wyłącznie Łukaszowy jest jednolity literacko i tematycznie: Jeruzalem, jej spustoszenie, kara, rola pogan.

Teksty, terminy i tematy wspólne z Markiem świadczą wyraźnie, że głównym źródłem dla Łukasza była Ewangelia Marka, którą trzeci ewangelista znał i z której korzystał. Tekst Marka jest krótszy i pierwotniejszy; sformułowania są bardzo ogólne, bez wyraźnych aluzji do spustoszenia Jeruzolimy².

Powstaje jednak pytanie, czy elementy wyłącznie Łukaszowe są dziełem zabiegów redakcyjnych trzeciego ewangelisty, czy też należy przyjąć jeszcze drugie źródło obok Marka? Zakładając drugie źródło, Łk 21, 20-24 byłoby kompilacją dwu różnych źródeł³.

II

Analiza Łk 21, 20-24, a szczególnie elementów wyłącznie Łukaszowych, przemawia wyraźnie za pierwszą ewentualnością: redakcyjna pra-

¹ Por. E. K o s t e r m a n n. *Das Lukasevangelium. Handbuch zum Neuen Testament* 5. 2 Aufl. Tübingen 1929 s. 202. J. S c h m i d. *Das Evangelium nach Lukas* (Regensburger Neues Testament 3). 3 Aufl. Regensburg 1955 s. 308—312.

² „Nullibi recursus ad alium fontem praeter Marcum necessarius, ne quidem optabilis fuit. Sermo Lucanus non est nisi nova, redactionaliter relaborata, editio versionis Marci”. J. L a m b r e c h t. *Redactio Sermonis Eschatologici*. „Verbum Domini” T. 43: 1965 s. 286 n.

³ Za istnieniem drugiego źródła pisanego opowiada się wspólnie szereg egzegetów. Należą do nich C. H. D o o d. *The Fall of Jerusalem and the «Abomination of Desolation»*. „Journal of Roman Studies” T. 37: 1947 s. 47—54; K. H. R e n g s t o r f. *Das Evangelium nach Lukas* (Das Neue Testament Deutsch 5). Wyd. 8. Berlin 1958 s. 237. Za tym rozwiązaniem opowiadają się również wszyscy ci autorzy, którzy przyjmują hipotezę Proto-Łukasza. V. T a y l o r. *Behind the Third Gospel*. Oxford 1926 s. 101 n.; T. W. M a n s o n. *The Sayings of Jesus*. 5 Ed. London 1961 s. 323 n. Por. P. W i n t e r. *The Treatment of his Sources by the Third Evangelist in Luke XXI—XXIV*. „Studia Theologica” T. 8: 1954 s. 138—172; A. S a l a s. *Discurso Eschatologico Prelucano. Estudio de Lc XXI, 20—36* (Biblioteca la ciudad de Dios 16). Madrid 1967 s. 17—75, 227—234; S. G a s t o n. *No Stone on Another. Studies in the Significance of the fall of Jerusalem in the synoptic Gospels* (Supplements to Novum Testamentum XXIII). Leiden 1970 s. 244—256.

ca Łukasza nad tekstem Marka⁴. Na potwierdzenie takiego ujęcia można przytoczyć szereg argumentów. Jedność logiczna i literacka perykopy wskazują na rękę dobrego pisarza, a nie na mechaniczną kompilację dwóch różnych źródeł. Elementy wyłącznie Łukaszkowe koncentrują się wszystkie wokół tematu Jeruzalem, szczególnie ulubionego przez Łukasza. Jedynie tylko Łk 21, 21a (paralelne do Mk 13, 14b) przerywa tok perykopy Łukaszkowej, ale równocześnie wskazuje wyraźnie na to, że Łukasz przeredagowuje tekst Marka, zostawiając w niektórych miejscach dosłowne jego fragmenty. Ujęcie trzeciego ewangelisty jest tylko rozpracowaniem tekstu Marka.

Zasadniczym jednak dowodem przemawiającym za Łukaszkowym wkładem redakcyjnym jest słownictwo i styl perykopy. W w. 20 używa ulubionej formy: Jeruzalem, a nie Jerozolima, chociaż w kontekście mowa jest o Judei. Konstrukcja $\kappa\alpha\iota\ \omicron\iota\ \acute{\epsilon}\nu\ \mu\acute{\epsilon}\sigma\omega$ (w. 21), bardzo rzadka w Nowym Testamencie, prawie w identycznej formie występuje w Dziejach (28, 9): $\omicron\iota\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\eta\ \nu\eta\sigma\omega$. W obydwu tych konstrukcjach spotyka się również bardzo typowe dla Łukasza użycie rodzajnika ($\omicron\iota$) zamiast brakującego podmiotu⁵. Najwięcej jednak śladów ręki Łukasza posiada w. 24. Prepozycja czasowa $\acute{\alpha}\chi\rho\iota$ — jak słusznie zauważył to już Harnack — jest charakterystyczna dla Łukasza. Nie używają jej ani Marek, ani Jan, u Mateusza występuje tylko jeden raz (24, 28), podczas gdy Łukasz w Ewangelii i Dziejach używa jej aż 20 razy⁶. Na szczególną jednak uwagę zasługuje zestawienie $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\ \omicron\iota$ ⁷. Wyrażenia tego nie spotyka się u pozostałych synoptyków, a w trzeciej ewangelii tylko w tym jedynym miejscu. Występuje natomiast w Dziejach (7, 18; 27, 33).

⁴ Por. R. Bultmann. *Die Geschichte der synoptischen Tradition* (Forschungen zur Religion und Literatur des A. und N. Testaments 29/12). 4. Aufl. Göttingen 1958 s. 129, 134, 353; H. Conzelmann. *Die Mitte der Zeit. Studien zur Theologie des Lukas* (Beiträge zur hist. Theologie 17). 5. Aufl. Tübingen 1964 s. 116 n. Występuje on zdecydowanie przeciw przyjmowaniu drugiego źródła obok Marka: „Zum literarkritischen Problem können wir uns kurz fassen. Die Versuche vor allem englischer Forscher neben Markus eine nicht-marcinische Vorlage zu rekonstruieren, welche ebenfalls einen geschlossenen eschatologischen Abriss geboten habe, können nicht als geglückt angesehen werden. Sie verkennen sowohl den Umfang als die Eigenart der Lukanischen Bearbeitung. Die Abweichungen von Mc erweisen sich als Redaktionsarbeit, in welcher sich ein fester Plan zeigt”. Por. też Schmid, jw. s. 308. W. Grundmann. *Das Evangelium nach Lukas* (Theologischer Handkommentar zum N. Tes. III). Wyd. 2. Berlin 1964 s. 382.

⁵ Por. S. Antoniadis. *L’Evangile de Luc. Esquisse de grammaire et de style*. Paris 1930 s. 134; Salas, jw. s. 51.

⁶ A. Harnack. *Lukas, der Arzt, der Verfasser des dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte*. Leipzig 1906 s. 51; Antoniadis, jw. s. 203; Salas, jw. s. 51.

⁷ „ $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\ \omicron\iota$ = $\acute{\alpha}\chi\rho\iota\ \tau\omicron\upsilon\ \chi\rho\omicron\nu\omicron\upsilon\ \omicron$ = attractio relativi c. coni. prospectivo (etiam

Warto przy tym zaznaczyć, że Łukasz podobnie jak pozostali synopcy używa również konstrukcji ἕως οὗ na wyrażenie tej samej idei (Łk 13, 21; 15, 8; 22, 18; 24, 49; Dz 21, 26; 25, 21). Ponieważ wyrażenie to używane jest przez wszystkich synopcyków, można więc przyjąć, że pochodzi ze wspólnego źródła. Natomiast ἄχρι οὗ, występujące tylko u Łukasza, trzeba uważać za jego właściwość stylistyczną; jest to równocześnie ślad dobrej znajomości greczyzny i hellenistycznej formacji Łukasza⁸.

We fragmencie Łk 21, 20-24 spotykamy się również ze specyficzną Łukaszową tendencją do uogólniania, która ujawnia się w szczególnej predylekcji do używania przymiotnika πᾶς (w. 22, 24). Tę specyfikę Łukaszową widać dopiero przy zestawieniu jego tekstów z miejscami paralelnymi u Marka i Mateusza (Łk 4, 40 — Mk 1, 32 — Mt 4, 16; Łk 6, 10 — Mk 3, 5). Często w zdanie, dosłownie zaczerpnięte od Marka, włącza tylko przymiotnik πᾶς, zmieniając przez to tok frazy swego źródła. W mowie eschatologicznej istnieje aż sześć przykładów tego zjawiska stylistycznego: 21, 22, 24, 35 (2 razy) i 36 (2 razy)⁹. Obok tych Łukaszowych właściwości stylistycznych spotyka się również szereg terminów typowych dla trzeciego ewangelisty: np. λαός, πῖμπλημι¹⁰.

Praca więc redakcyjna Łukasza nad tekstem Marka nie ulega wątpliwości. W pracy tej nie korzystał on już z innych źródeł pierwotnej tradycji chrześcijańskiej. Głębsza jednak analiza Łk 21, 20-24 wskazuje, że redagując tekst Marka był pod inspiracją historii i korzystał obficie z LXX.

Gdy Łukasz pisał swoje dzieło, święte miasto leżało już w gruzach, zapowiedź Jezusa została już w międzyczasie zrealizowana. Dlatego właśnie ogólne i niejasne wyrażenie Marka — „brzydota spustoszenia” określa dokładnie jako „spustoszenie Jeruzalem”. Następnie opis tego spustoszenia przedstawia tak, jak to miało miejsce w 70 r. „Jeruzalem otoczona przez wojska” (στρατοπέδων). Warto zaznaczyć, że στρατοπέδων nie oznacza tu obozu, lecz wojsko lub po prostu rzymski legion¹¹. Następnie opis losu mieszkańców świętego miasta zgodny jest z opisem Józefa Flawiusza. Według Łukasza „jedni poginą od miecza, a drugich zapędzą w niewolę [...] a Jeruzalem będzie deptane przez pogan”. Deptanie Jeruzalem przez pogan to wyraźna aluzja do zajęcia świętego miasta

sine ūv): donec”. M. Zerwick. *Analysis philologica Novi Testamenti Graeci*. Roma 1953 s. 198.

⁸ Salas, jw. s. 51.

⁹ Por. H. J. Cadbury. *The Style and Literary Method of Luke: II, The Treatment of Sources in the Gospel*. Cambridge 1920 s. 115 n.

¹⁰ Por. Salas, jw. s. 53.

¹¹ W takim znaczeniu właśnie rzeczownika tego używa Polibiusz (1, 16, 2). Por. H. G. Liddell, R. Scott. *A Greek-English Lexicon*. 9 Ed. Oxford 1940 s. 1653; *Słownik grecko-polski*. Pod red. Z. Abramowiczówny. Warszawa 1965. T. IV s. 117.

przez 10 Legion rzymski¹². Łukasz wreszcie pomija krótką wzmiankę Marka — „módlcie się, żeby to nie przypadło w zimie” (13, 18), ponieważ obleżenie miało miejsce wiosną i latem 70 roku — od kwietnia do września — a nie zimą. Wynika z tego jasno, że Łukasz redagował opis spustoszenia Jeruzalem mając jasną i świeżą wizję tragedii świętego miasta¹³.

Septuagincie natomiast zawdzięcza Łukasz podstawową terminologię perykopy oraz niektóre idee teologiczne. Rzeczownik ἐρήμωσις zaczerpnął od Marka, ale połączenie go z Jeruzalem jest bardzo charakterystycznym tematem w prorockiej i apokaliptycznej literaturze izraelskiej, szczególnie u Jeremiasza i Daniela; rzeczownik ἐρήμωσις występujący 21 razy w LXX, 6 razy znajduje się u Jeremiasza (4, 7; 7, 34; 22, 5; 32, 18; 51, 6. 22), a 7 razy u Daniela (8, 13; 9, 18; 9, 27; 11, 31; 12, 11). Obydwaj autorzy odnoszą ten termin zawsze do kary Jeruzalem, Izraela lub ziemi Izraela: τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὰς πόλεις Ἰουδα... τοῦ θεῖναι αὐτὰς εἰς ἐρήμωσιν (Jr. 32, 18); καὶ ἰδὲ τὴν ἐρήμωσιν ἡμῶν καὶ τῆς πόλεως σου (Dn 9, 18). Na szczególną jednak uwagę zasługuje tekst 2 Krn 36, 21: autor opisuje zniszczenie Jeruzalem (ἐρήμωσις αὐτῆς) przez wojska chaldejskie. Niestety to jest wypełnieniem słowa Pana (τοῦ πληρωθῆναι λόγον Κυρίου) wypowiedzianego przez proroka Jeremiasza; czas zniszczenia — według proroka — będzie trwał 70 lat; przez ten okres lud wybrany służył będzie ludom pogańskim (καὶ δουλεύουσιν ἐν τοῖς ἔθνεσιν — (Jr 25, 11).

W tym samym kierunku idzie Daniel: problemem istotnym jest zniszczenie Jeruzalem przez pogan (Dn 9, 16; 8, 13; 9, 17; 12, 6). W w. 22 jest wzmianka o wypełnieniu się wszystkiego, co zostało napisane (πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα). I tu również jest wyraźna aluzja do Jeremiasza (πάντα τὰ γεγραμμένα 25, 13) i do Daniela (κατὰ τὰ γεγραμμένα). Obydwaj autorzy używają tej samej frazy na uzasadnienie zniszczenia Jeruzalem. Również i w ostatnim w. 24 są wyraźne aluzje do LXX (Kpł 26, 3; Pwt 28, 64; Jr 21, 7). Kluczowe zdanie perykopy Ἱερουσαλήμ ἔσται πατουμένη ὑπὸ ἐθνῶν jest prawie dosłownym cytatem z Zach 12, 3: τὴν Ἱερουσαλήμ λίθον καταπατούμενον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσιν. Nie jest to zbieżność przypadkowa. Ponieważ tekst hebrajski ma inną lekcję, wynika z tego, że Łukasz korzystał tu z LXX. Paralelizmy te, jak również zbieżność terminologicz-

¹² Por. J. Flav. B. I. VI, 9, 3. E. Schürer. *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*. T. I. 4 Aufl. Leipzig 1901 s. 634.

¹³ „Il faut voir sans doute dans cette péricope un travail rédactionnel de Luc à partir des événements de l'année 70.” A. George: *Tradition et Rédaction chez Luc. La construction du troisième Evangile*. W: *De Jésus aux Evangiles. Tradition et Rédaction dans les Evangiles synoptiques*. Gembloux—Paris 1967 s. 113. Zob. A. Wikenhauser. *Einleitung in das Neue Testament*. 5 Aufl. Leipzig 1964 s. 161 n.; Ks. J. Kudasiwicz. *Ewangelie synoptyczne*. W: *Wstęp do Nowego Testamentu*. Red. Ks. F. Gryglewicz. Poznań 1969 s. 261; Schmid, jw. s. 309; Klostermann, jw. s. 198.

na świadczą wyraźnie, że Łukasz w redakcji tekstu Marka inspirował się LXX¹⁴.

III

Jakie tematy teologiczne związane z Jeruzalem chciał uwypuklić Łukasz pracując na nowo tekst Marka? Centralnym tematem teologicznym jest kara Jeruzalem. Narzędziem tej kary są ludy pogańskie (ἔθνη). Jest ona równocześnie wypełnieniem zapowiedzi Pisma (πάντα τὰ γεγραμμένα). Kara ta ma dwa aspekty. Pierwszy to spustoszenie świętego miasta i tragiczny los jego mieszkańców. Ten aspekt kary został już zrealizowany. Drugi — Jeruzalem będzie deptane przez pogan aż się czas wypełni. Ten element kary rzutuje w przyszłość.

Spustoszenie Jeruzalem i karę jej mieszkańców opisuje Łukasz w konkretnych terminach historycznych. Cechą specyficzną Łukaszową w tym opisie jest unikanie lub zamienianie terminologii apokaliptycznej, spotykanej u Marka, na konkretną i historyczną. Zamiast więc tajemniczego τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως (Mk 13, 14; Dn 9, 27; 12, 11) wprowadza konkretne ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς (tj. Ἱερουσαλήμ). Otoczenie Jeruzalem przez wojska będzie znakiem jej bliskiego końca. Jest to tzw. deeschatologizacja¹⁵. Kara spotka również mieszkańców świętego miasta: polegą od miecza i zostaną uprowadzeni do niewoli. Będzie to czas pomsty (ἐκδίκησις — w. 21) oraz ucisku i gniewu „przeciw temu narodowi” (τῷ λαῷ τούτῳ — w. 23). Wynika z tego, że zniszczenie i tragiczny los Jeruzalem jest karą. Następnie kara ta dotknie tylko lud izraelski. Los innych narodów jest wyraźnie od tego wydarzenia oddzielony. Wiersz 21b nawiązuje wyraźnie do w. 20, dlatego też wyrażenia „pośrodku niej” (ἐν μέσῳ αὐτῆς) oraz „do niej” (εἰς αὐτήν) odnoszą się nie do Judei (w. 21a), lecz do Jeruzalem (w. 20)¹⁶. W Starym Testamencie Jeruzalem jako miasto warowne było w czasie najazdów nieprzyjacielskich miejscem ucieczki. Dlatego właśnie w czasie wojny stawiano znaki kierujące wszystkich uciekających ku stolicy — na Syjon (Jr 4, 5-6; 8, 14; 35, 11)¹⁷. Jeruzalem za karę utraciło już przywilej miasta ucieczki. Stąd też w Łukaszowej redakcji mowy eschatologicznej Chrystus nakazuje wychodzić tym, którzy są w mieście,

¹⁴ Por. D. A. Schlatter. *Das Evangelium des Lukas*. Stuttgart 1931 s. 416; Salas, jw. s. 35—46, 95—115.

¹⁵ Por. Conzelmann, jw. s. 126.

¹⁶ Por. Klostermann, jw. s. 202; Grundmann, jw. s. 383; J. M. Creed. *The Gospel according to St. Luke*. London 1957 s. 256; M. J. Lagrange. *Evangile selon Saint Luc* (Etudes Bibliques). Paris 1921 s. 528.

¹⁷ Por. Ks. L. Stachowiak. *Księga Jeremiasza. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*. Poznań 1967 s. 130. A. Penna. *Geremia* (La Sacra Bibbia sotto la direzione di S. Garofalo). Marietti 1954 s. 59 n.

a zabrania tam wchodzić tym, którzy są poza Jeruzalem (w. 21b). Przede wszystkim z tego nakazu wynika, że istnieje jeszcze czas do uciezki. Odbijają się w nim również wydarzenia wojny żydowsko-rzymskiej z r. 70 i stosunku do niej chrześcijan¹⁸. Ponieważ Jeruzalem przestała być już miastem uciezki, chrześcijanie opuścili je jeszcze przed oblężeniem. Łukasz łączy to z nakazem samego Jezusa. Więc i tu również spotykamy tendencję zastępowania terminologii i tematów eschatologicznych konkretnymi wydarzeniami historycznymi. Zapowiedziana przez Pismo kara Jeruzalem i jej mieszkańców dokonała się już w historii.

Drugi aspekt kary Jeruzalem wyraża Łukasz w ostatnim zdaniu w. 24: „A Jeruzalem będzie deptana przez pogan, aż się wypełnią czasy pogan”. Deptać — *παταίνω* w użyciu biblijnym oznacza deptanie nogami, gwałtowne i nieodwracalne zniszczenie (Zach 12, 3; Dz 8, 13; 1 Mch 3, 45. 51, 4, 60; 2 Mch 8, 2; Ap 11, 2; PsSal 2, 19; 17, 22). We wszystkich tych tekstach deptającymi są pogańscy zdobywcy, a deptanym święte miasto Jeruzalem. Obraz ten oznacza również całkowite poddanie Jeruzalem pod władzę pogan. Łukasz w przeciwieństwie do Marka (13, 19 n.) nie mówi nic o skróceniu lub złagodzeniu tego ucisku Jeruzalem. Ten stan kary będzie trwać długo. Rozciągnie się w przyszłość — aż do wypełnienia czasu pogan.

Co oznacza czas pogan? W egzegezie współczesnej najczęściej spotyka się podwójną interpretację¹⁹. Według pierwszej „czasy pogan” oznaczają czas dany poganom dla panowania nad Izraelem, karząc go za jego występki przeciw Bogu²⁰. Karą tą jest zniszczenie Jeruzalem i rozproszenie Izraela po całym ówczesnym świecie. Czas Izraela, w którym był on ludem wybranym, już się skończył. Od zburzenia Jeruzalem rozpoczął się czas pogan, który będzie trwał aż do końca świata i sądu ostatecznego, o którym mówi Łukasz w najbliższym kontekście (21, 25-28). Dla Izraela będzie to czas kary. Tekst bowiem nic nie mówi ani o nawróceniu Izraela, ani też o odbudowie miasta i świątyni. Zwolennicy tej interpretacji argumentują w następujący sposób: Łukasz w 21, 20-24 nawiązuje wy-

¹⁸ Eusebius. HE, III, 5; Conzelmann, jw. s. 126; Schmid, jw. s. 311.

¹⁹ Zdaniem A. Plummera „czas pogan” nie da się wyjaśnić jednoznacznie. Istnieje aż sześć możliwości: „Either (1) seasin for executing the Divine judgments; or (2) for lordning it over Israel; or (3) for existing as gentiles; or (4) for themselves becoming subject to Divine Judgments, or (5) Opportunities of turning to God; or (6) of possessing the privileges which the Jews had forfeited. The first and last are best, and they are not mutually exclusive” *The Gospel according to S. Luc.* 4 Ed. Edinburgh 1906 s. 483.

²⁰ Por. B. Weiss. *Kritisch Exegetisches Handbuch über die Evangelien des Markus und Lukas.* 7 Aufl. Göttingen 1885 s. 590; B. S. Easton. *The Gospel according to St. Luke.* Edinburgh 1926 s. 312; W. Manson. *The Gospel of Luke.* London 1948 s. 502; Salas, jw. s. 95—115; Schmid, jw. s. 312.

rażnie do terminologii prorockiej związanej z obleżeniem i zniszczeniem Jeruzalem przez pogan, następnie perykopa odbija w sobie również idee prorockie, dlatego też tę perykopę, a szczególnie sens „czasu pogan” trzeba interpretować w świetle tekstów prorockich. Prorocy zaś zapowiadając zniszczenie Jeruzalem zawsze nawiązywali do następującego po tym poddania jej mieszkańców pod władzę pogan. Można więc przyjąć, że podobnie czyni i Łukasz, tj. mówi o zniszczeniu Jeruzalem i o następującym po nim czasie, w którym Jeruzalem poddana będzie pod władzę pogan. Zapowiedzi proroków (πάντα τὰ γεγραμμένα w. 22) o zniszczeniu Jeruzalem i rozproszeniu Żydów nie ziściły się w pełni w czasach babilońskich, lecz dopiero teraz, tj. w r. 70²¹.

Natomiast, według drugiej interpretacji, „czasy pogan” oznaczają czas udzielony poganom na to, aby nawrócili się do Boga. Zwolennicy tej interpretacji zaś tekst Łukasza „czasy pogan” interpretują w świetle Ez 30, 3; Mk 10 oraz Rz 11, 25. Paweł mówi o wejściu do Kościoła „pełni pogan”²².

Obydwie te interpretacje są zbyt jednostronne. Sens powiedzenia Łukaszowego wyjaśniają w świetle niektórych tylko źródeł biblijnych, z jakich korzystał trzeci ewangelista, a całkowicie pomijają bliższy i dalszy kontekst Łukaszowy. Źródła, z jakich korzystał ewangelista, ułatwiają zrozumienie sensu wyrażenia „czasy pogan”, ale trzeba je interpretować w świetle wszystkich źródeł, pamiętając równocześnie o kontekście bliższym i dalszym. Źródła i kontekst zaś przemawiają za interpretacją łączną. „Czasy pogan” — to czas dany ludom pogańskim dla panowania nad Jeruzalem, czyli nad Izraelem, oraz czas przeznaczony na ich nawrócenie²³. Wykorzystanie przez Łukasza źródeł prorockich wskazuje na pierwszy aspekt znaczeniowy „czasów pogan”. Ale w perykopie Łukaszowej jest wyraźne nawiązanie do Rz 11, 25. Zbieżność ta nie jest przypadkowa:

Łk 21, 24 b

Rz 11, 25

ἄχρι οὗ πληρωθῶσιν καιροὶ ἐθνῶν

ἄχρις οὗ τὸ πλῆρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσεέλθῃ

W świetle tego kontekstu καιροὶ ἐθνῶν to czasy udzielone poganom na nawrócenie i wejście do Kościoła; uwzględniając związek Łukasza z Pawłem interpretacja ta jest logiczna i poprawna²⁴. Wspiera ją wy-

²¹ Salas, jw. s. 96 n.

²² Por. Lagrange, jw. s. 529; A. Feuillet. *Le Discours de Jésus sur la Ruine du Temple*. „Revue Biblique” T. 55: 1948 s. 502; Creed, jw. s. 257.

²³ „Die Zeit der Völker sind einerseits die Zeit, da sie über Israel triumphieren, andererseits aber ihnen das Evangelium angeboten wird, wie das in der Apostelgeschichte sichtbar wird — vgl. Apg. 18, 6 und Röm. 11, 25 f.” Grundmann, jw. s. 384. Twierdzenie to jest słuszne; nie zostało jednak przekonywająco przez autora uzasadnione.

²⁴ Por. R. Morgenthaler. *Statistik des neutestamentlichen Wortscha-*

rażnie kontekst bliższy i dalszy. Misja apostołów (24, 44-49) ma szereg elementów wspólnych z opisem zburzenia Jeruzalem: πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα (24, 44; 21, 22); w obydwóch występuje Ἰερουσαλήμ; wreszcie w nakazie głoszenia pokuty i odpuszczenia grzechów wszystkim poganom (24, 47) jest wyraźne nawiązanie do Łk 21, 24. „Czas pogan” w tym kontekście to czas głoszenia im pokuty i odpuszczenia grzechów, czas ofiarowanego im zbawienia. Czas ten podobnie jak czas zniszczenia i kary dla Jeruzalem jest wypełnieniem Pisma. Wreszcie znaczną część Dziejów poświęca Łukasz głoszeniu ewangelii poganom (Dz 4, 25. 27; 7, 45; 9, 15; 10, 45; 11, 1. 18; 13, 46. 47. 48; 14, 2. 5. 16. 27; 15, 3. 7. 12. 14. 17. 19. 23; 21, 19. 21. 25; 22, 21; 26, 17. 20. 23; 28, 28)²⁵. Wszystko to świadczy wyraźnie, że z pojęcia „czasy pogan” w ujęciu Łukasza nie można wykluczyć idei nawrócenia pogan. A więc „czasy pogan” to czasy dane poganom, aby panowali nad Jeruzalem i aby nawrócili się do Boga i weszli do Kościoła.

Za co spotka Jeruzalem i jej mieszkańców tak wielka kara? W opisie spustoszenia Jeruzalem Łukasz wspomina tylko, że będzie to „czas pomsty” (21, 22). Nie mówi jednak wyraźnie, co spowodowało tę pomstę. Przyczyny zniszczenia Jeruzalem i tragicznego losu jej mieszkańców podaje ewangelista w lamentacji Jezusa nad świętym miastem (Łk 19, 41-44). Przyczyna ta jest podwójna: Jeruzalem nie poznała tego, co służy pokojowi (w. 42) i nie rozpoznała czasu nawiedzenia. W gruncie rzeczy jest to jedna przyczyna. Albowiem ὁ καιρὸς τῆς ἐπισκοπῆς w kontekście tym oznacza przyjście do Jeruzalem Mesjasza (19, 29-40), który przynosi pokój (19, 38). Jeruzalem nie uznała Mesjasza, odrzuciła Go, a wraz z Nim i to, co służyło ku jej pokojowi. Pokoju tego nie należy rozumieć w sensie politycznym — jako zgoda między Żydami a poganami, lecz w znaczeniu biblijno-mesjańskim²⁶. Wskazuje na to najpierw kontekst: mesjańska scena z palmami. Następnie w perykopie Łukaszowej są wyraźne reminiscencje starotestamentowe (2 Krl 8, 11; Pwt 32, 29; Ps 136, 9; Jr 6,

tzes. Zürich 1958 s. 34 n.; M. E. Enslin. *Once again, Luke and Paul*. „Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft” T. 61: 1970 s. 252—271.

²⁵ Por. George, jw. s. 124 n.

²⁶ Pokój ten w sensie politycznym rozumie J. Comblin (*La paix dans la Théologie de saint Luc*. „Ephemerides Theologicae Lovanienses” T. 32: 1956 s. 453 n.; tenże. *Théologie de la paix*. Paris 1960 s. 265). W sensie mesjańskim zaś tłumaczy: W. Foerster. Εἰρήνη. ThWNT T. II. 1935 s. 411; George, jw. s. 113. Zdaniem C. Stuhlmüllera we wzmiance o pokoju w kontekście Jeruzalem jest pewna ironia: „It is ironie that the second part of the word »Jerusalem« (šālēm) means »peaceful« (Hb 7, 1)” (*The Gospel according to Luke*. W: *The Jerome Biblical Commentary*. Wyd. R. E. Brown i inni. Vol. II. *The New Testament*. Prentice — Hall 1968 s. 153).

13; 6, 6. 17. 21)²⁷. Wreszcie forma fragmentu zbliżona jest do przepowiedni prorockiej o charakterze groźby. W przepowiedni tej Jezus zapowiada zniszczenie miasta, ponieważ nie poznało czasu Jego przyjścia jako Króla mesjańskiego. Za to odrzucenie Mesjasza i pokoju, jaki On niesie, niewierne miasto spotka sąd i kara.

*

Ze studium nad Łk 21, 20-24 płyną następujące wnioski. 1. Łukasz w tym fragmencie mowy eschatologicznej Jezusa idzie za Markiem, który był jego źródłem. Relację Marka przepracowuje jednak literacko i teologicznie, o czym świadczy terminologia i styl trzeciego ewangelisty. Redakcyjny wkład Łukasza koncentruje się wokół tematu Jeruzalem.

2. W pracy redakcyjnej Łukasz nie był jednak pozbawiony inspiracji zewnętrznych. Inspiracja ta pochodziła z trzech źródeł: wydarzenia roku 70 — pisał bowiem ewangelię już po zniszczeniu Jeruzalem; LXX, a szczególnie trzej autorzy: Jeremiasz, Zachariasz i Daniel, oraz św. Paweł. 3. „Czas pogan” rozważany w świetle źródeł trzeciego ewangelisty i w świetle kontekstu obydwu dzieł Łukasza oznacza czas ich panowania nad Izraelem oraz czas ofiarowany im przez Boga na nawrócenie i wejście do Kościoła.

JÉRUSALEM DEMEURERA FOULÉE AUX PIEDS PAR DES PAÏENS LUC 21, 20-24

Résumé

Ce fragment du discours eschatologique de Jésus en la rédaction de saint Luc (21, 20-24) appartient aux textes classiques, consacrés à la faute et à la punition de Jérusalem pour avoir rebuté Jésus.

1. La première partie est consacrée au problème des sources. La comparaison des textes de Luc avec ceux de Marc (13, 14-18) démontre toute une série de convergences, littérales même. Il en résulte, que c'est bien Marc qui fut la source écrite du troisième évangéliste.

2. Le travail rédactionnel de Luc. Le récit de Marc a été pourtant rédigé à nouveau du point de vue littéraire et théologique par le troisième évangéliste ce que prouve la terminologie qui lui est propre. Les matériaux appartenant exclusivement à Luc se concentrent autour du problème de la faute et de la punition de Jérusalem. Dans son travail rédactionnel il avait eu recours à LXX (Jérémie, Daniel, Zacharie), ainsi qu'à l'histoire de l'an 70. Ses écrits sont notamment postérieurs à la destruction de Jérusalem.

3. Le „temps des païens” doit être interprété à la lumière des sources (LXX), ainsi qu'à la lumière du contexte qui se trouvait à proximité (24, 44-49), et enfin à la lumière des Actes. Luc tient aussi compte de Romains 11, 25. Dans cet ample contexte „le temps des païens” signifie le temps de leur règne sur l'Israël, ainsi que le temps qui leur est offert par Dieu pour la conversion et leur intégration à l'Eglise.

²⁷ Por. A. Hastings. *Prophet and Witness in Jerusalem*. Baltimore 1958 s. 116 n.